

Sovietmečio tikrovė ir importuotos schemas – ieškant analitinio *aurea mediocritas*

Elena Baliutytė: Baigiantis antrajam nepriklausomybės dešimtmečiui vis labiau aktyvėja sovietmečio kultūros tyrimai (savotišką sovietmečio tąsą rodo ir vartojama leksika, pavyzdžiui, populiaros sąvokos *posovietinė*, *pokomunistinė* visuomenė ir pan.). Ne iš konjunktūrinių, o natūralių paskatų aiškinantis praeitį jau atlikta rimtų darbų, netgi galima matyti jų raidą, požiūrio kaitą. Neseniai Vytauto Didžiojo universitetas surengė tarpdalykinę konferenciją „(Ne)užvaldyti prisiminimai: Sovietinio laikotarpio tyrimų problemos“, kurioje dalyvavo istorikai, sociologai, menotyrininkai ir vos pora literatūrologų. Skirtingose disciplinose kyla panašios metodologinės problemos. Susidaro įspūdis, kad sovietinės kultūros tyrimų avangarde dabar yra menotyrininkai – pačiu savo nusiteikimu vienaprasmiškai nebeskirstyti ano laikotarpio į prisitaikymą, pasipriešinimą ar kolaboravimą. Tokia žiūra traukiasi į antrą planą, tarytum tie dalykai daugmaž buvo išspręsti pirmuoju nepriklausomybės dešimtmečiu ar tiesiog prarado aktualumą. Ideologinis vertinimas dominavo pradėjus tyrinėti sovietmetį, o dabar linkstama atsisakyti tiesmuko ideologinio dalijimo ir tiesiog dalykiškai analizuoti objektą pasirinktu aspektu. Kita vertus, Lietuvoje tebėra neišnaudotos pokolonijinių studijų galimybės, nors pastaruoju metu ir pasirodė naujų šios srities darbų.

Šiuokart pretekstu svarstyti sovietmečio kultūros paveldo tyrimo problemas pasirinkome Nerijos Putinaitės knygą *Nenutrūkusi styga*¹. Ji nepalieka skaitančiojo abejingo, yra sulaukusi nemažai atsiliepimų (tiesa, dauguma kritiški). Antai Laimantas Jonušys, šiaip jau labiau besidomintis estetika ir į sovietmetį žiūrintis skeptiškai, *Šiaurės Atėnuose* paskelbė ilgą, kai kuriuos Putinaitės vertinimus koreguojančią recenziją². Mūsų diskusijos tikslas – atsispyrus nuo Putinaitės knygos aptarti sovietmečio tyrimo galimybes, metodologijų efektyvumą, schemų ribotumą, šaltinių klausimą ir pan.

1 Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007. Toliau cituojant iš šio leidinio, skliaustuose nurodomas tik puslapis.

2 Laimantas Jonušys, „Kuo lietuviai gyveno sovietmečiu“, *Šiaurės Atėnai*, 2008 04 04.

Nenutrūkusios stygos pradžioje autorė pasako metodologiškai svarbius ir teisingus dalykus: „Studijoje išdėstyta mintis plėtoti pirmiausia skatino siekis identifiuoti ne tiek sovietinę, kiek dabartinę tikrovę, specifinį galvojimo būdą ir visuo-
menės moralines nuostatas, kurias galima pavadinti *posovietinėmis*.“ (p. 14) Tačiau iš to kyla ne tik šios knygos, bet ir bendresnė mokslo, atsigręžiančio į sovietmetį, problema – efektyvusis naujasis istorizmas, kuriame dabarties žvilgsnis nušviečia praeities paveikslą, šiuo metu įgauna tokį mastą, kad vaizdą net iškreipia; jis nepaiso praeities logikos, o grynai ideologiškai, pagal kokius nors interesus sukuria praeities variantą. Putinaitės knygoje iš vakariečių nusižiūrėta schema uždedama ant sovietinės tikrovės. Toks veiksmas naudingas, bet toliau klaustina, kiek jis yra rezultatyvus, kokie dar galimi išeities taškai. Nors visos teorijos yra redukcionistinės, tačiau šiuo atveju neatitikimas tarp schemos ir realybės atrodo pernelyg didelis.

Loreta Mačianskaitė: Pirmiausia dėl dailės, apie kurią užsiminta, – sovietmečiu nevaldantis amato į dailę nepatekdavo, Dailės akademiją baigę dailininkai net tapydami užsakytus paveikslus išlaikydavo tam tikrą meninį lygį. Į literatūrą galėjo ateiti kur kas neprofesionalesni žmonės, todėl kokybės požiūriu situacija su daile nelygintina.

Virginijus Gasiliūnas: Pridursiu: dailininkai, priešingai negu rašytojai, neturėjo redaktorių. Už juos niekas nepaišė, o už rašytojus – rašė. Tarkim, ir Aleksandras Gudaitis-Guzevičius būtų buvęs kitoks, jei ne jo redaktorius Dominykas Urbas, stengęsis bet kokį tekstą padaryt kuo padoresnį.

Loreta Mačianskaitė: Filosofė Putinaitė, matyt, paveikta naujai atrastų vokiečių teorijų ir pritaikiusi jai gerai žinomas kantiškas schemas, pabandė pažaisti su sovietmečio medžiaga (paskaitė *Grūto parko lyriką*, porą atsiminimų knygų). Keisčiausia šioje knygoje yra naivi išeities pozicija: autorė tarsi mano, jog egzistuoja kažkokia ideali krikščioniška valstybė, pagrįsta artimo meile, žmonių solidarumu, o sovietinė imperija tokia nėra. Taip pat sunku priimti stilių, gausią tuščiakalbystę (pavyzdžiui, sakiny: „Kūrėjai, į savo pasakojimus įdėdami žmogiškas ir egzistencines prasmes, kūrė giliai vertybiškai įprasmintus pasaulėžiūrinius pasakojimus.“; p. 46).

Dalia Satkauskytė: Pirmiausia norėčiau pritarti Elenai, kad teorija uždedama ant medžiagos ir visai neatsižvelgiama, kad jos nesukimba. Pasirenkami idealūs modeliai,

o medžiaga pritraukiama tiek, kiek pajėgia juos iliustruoti, bet juk viskas vyko sudėtingiau. Su literatūra dirbama labai paviršutiniškai, neperduodant literatūros lauko specifikos. Antra, *Nenutrūkusi styga* rodo, kaip demaskavimo patosas virsta spąstais. Juk savaime aišku (ir todėl nebūtina vėl to aprašinėti), kad sovietmečiu viskas buvo ideologizuota, kad tai sąlygojo kiekvieno kasdienybę, kad niekas, gyvenęs toje sistemoje, negalėjo išvengti ideologijos ir buvo kaip nors įsipainiojęs. Kur kas svarbiau ir įdomiau bandyti suvokti to laiko kompleksškumą, kaip žmogus sugebėjo išlikti, ką literatūra reiškė ir t.t. Teigti, kad ligi šiol tebesam *homo sovieticus*, jau turėtų būti praeitas etapas, nors čia įžvelgiu sovietinio žmogaus saviniekos elementą. Mes patys turėtume apie tai neutraliau, ramesniu tonu kalbėti, o ne jaustis vargšeliais prieš Vakarų ir stengtis save demaskuoti. Beje, kai apie sovietmetį rašo jo visiškai nepatyrę (jaunesnės kartos ar vakariečiai), atsiranda keistų empirinių iškraipymų; kai rašo tie, kurie epochą prisimena, jie išlieka stipriai emociškai susiję, trūksta distancijos. Kaip išlaikyti aukso vidurį, nežinau. Kol kas nematau nė vieno metodo, kuris patikimai atraktintų sovietmetį. Jei teorija ir medžiaga nesukimba, reikia revizuoti ir koreguoti teoriją.

Loreta Mačianskaitė: Vokiečių teorijos gal labiau tinka jų tikrovei, nes jų kultūrinė epistema buvo kitokia, VDR sovietinė schema geriau suveikė.

Elena Baliutytė: Ne vienas Vakarų sovietologas (tarp jų ir mums gerai pažįstamas Jungtinėje Karalystėje dirbantis Jevgenijus Dobrenko) plačiai eksploatuoja koncepciją apie sovietinę tikrovę kaip estetinį projektą. Putinaitė taip pat ja remiasi: kalba apie sovietinės visuomenės „estetizuotą gyvenimą“, „estetinę egzistenciją“, „estetinius kasdienybės pavidalus“; rašo, jog

Estetizuota pasaulėžiūra lėmė, kad iš visuomenės nereikalauta moralinių sprendimų ir apsisprendimų. Iš jos tereikalauta likti vizijų veikiančių žiūrovų vietose, gyvenimo scenoje vykstant nuolatiniams džiaugsmingiems pasirodymams. Jie buvo skatinami gyventi tegul ir nepatogų, bet užtat gražų gyvenimą. (p. 23)

Na, gal Rusijos revoliucijos situacijai tai adekvatesnis vaizdinys. Viena iš pernykščių vokiečių žurnalo *Spiegel* numerių išsamiai aprašyta, su koku įkarščiu Rusijos inteligentija, menininkai (Kazimiras Malevičius, Vladimiras Majakovskis, Aleksandras Belas, Valerijus Briusovas, Aleksandras Blokas ir kt.) laukė

1917 m. revoliucijos, tikėjo, kad prasidės nauja era. Keletą metų vyko meno, inteligentijos ir revoliucijos simbiozė. Socrealizmo dar nebuvo, egzistavo marga meninių judėjimų paletė, veikė konkurencijos dėsniai, ėjo gausybė leidinių – to meto avangardizmo kontekste apie tikrovę įmanu kalbėti kaip apie estetinį projektą, siekį savaip pertvarkyti pasaulį. Tačiau nepagrįsta tą pačią schemą be jokių pataisymų perkelti Lietuvos tikrovei. Nei 1940–1941, nei 1945–1946 m. lietuvių literatūroje tikrai nebuvo jokio autentiško entuziazmo; iš bėdos jį galima atrasti Eduardo Mieželaičio *Žmoguje* (1961), bet šis sukurtas jau baigiantis 6-ajam dešimtmečiui. Absurdiška manyti, kad iki tol, pokarinėje teroro ir baimės aplinkoje, mūsų kultūrininkai bandė įgyvendinti estetinį tikrovės projektą. Pasiskolintas schemas, kurios pačios savaime įdomios, būtina reflektuoti atsižvelgiant į vietinę tikrovę.

Jūratė Sprindytė: Esminis skirtumas – Lietuvai ta ideologija buvo labai staigiai prievarta primesta, o ne išsirutuliojo natūraliai kaip Rusijoje. Todėl išankstinės schemos klaidina, analizę daro paviršutinišką. Pavyzdžiui, kad ir tokia detalė, kuri metonimiškai parodo Putinaitės mąstymo būdą: filosofą Eugenijų Meškauską autorė, remdamasi Broniu Savukynu, pateikia kaip tipišką sovietmečio maištingą veikėją, kurį valdžia toleravo kaip „reikalingą“ šviesų žmogų, esą vaidinusį liberalą ir turėjusį laisvūno privilegiją. Putinaitė teigia, kad toks „parodomasis maištingumas ne silpnino, o stiprino sovietų valstybę“ (p. 93). Pati lankiau Meškausko pasakaitas bei seminarus ir su tokia išvada negaliu sutikti, nes jauniems žmonėms jis sėjo abejonės grūdą, aiškino, kad gyvenimo ir filosofijos padėtis gerokai sudėtingesnė nei viešuose lozunguose. Ne vieną knygą pasitelktą empirinį faktą galima interpretuoti net priešingai, tik vargu ar dėl to galima kaltinti autorę – ji tiesiog neturi panašios ano meto patirties ir pernelyg pasitiki importuotomis schemomis. Apskritai knygoje *Nenutrūkusi styga* aprašomos realijos mano kartai, gyvenusiai sovietmečiu, yra puikiai pažįstamos, todėl atrodo balastinės; kita vertus, nedrįsčiau sakyti, kad jų visai nereikia, nes jaunesnėms kartoms tai yra nauja.

Kitas svarbus dalykas – Putinaitė daugiausia dėmesio skiria stalinistiniam ir postalinistiniam laikotarpiui, kurie daug lengviau schematizuojami nei vėlesni metai, kuomet padėtis vis sudėtingėja. Be to, Lietuva, kaip ir kiti imperijos pakraščiai (Latvija, Estija), turėjo daugiau laisvės, kūrė savitą meno tradiciją (pavyzdžiui, grafikos), buvo išlaikiusi stiprų ryšį su tarpukario kultūra. Pradedant 7–8-uoju dešimtmečiu ieškotina kitų metodų ir prielaidų. Be to, reikia įdėti ir

gerokai daugiau darbo tyrinėjant šaltinius – nepakanka pacituoti Alfonso Biečiausko romaną *Rožės žydi raudonai* (1959), kuriame viskas aišku, primityvu ir paraidžiui atitinka teorines Rytų Vokietijos schemas. Šioje koncepcijoje yra didžiulių vidinių prieštaravimų. Antai pagal knygos logiką sovietmečiu visi lietuviai buvo totaliai prisitaikę, apsnūdę, apmirę, tačiau paskui rašoma, kad Sąjūdis buvo plataus masto tautos judėjimas, „natūralus masiškas buvo pagrindinė jo sėkmės sąlyga“ (p. 119). Kaip iš tos amorfiškos, prisitaikiusios, nusibaigusios masės kilo „natūralus“ judėjimas? Į praeitį reiktų žiūrėti labiau niuansuotai.

Virginijus Gasiliūnas: Iš pradžių ir aš sutrikau radęs frazę apie tą stiprinimą, o paskui pagalvojau: tarybinė valdžia labai rūpinosi savo įvaizdžiu užsienyje, emigracijos akyse, todėl tam tikra prasme tokie žmonės kaip Meškauskas galėjo jos įvaizdį stiprinti, gerinti (esą jeigu jam leidžiama kalbėti, jo neužčiaupia, neišgrūda iš Universiteto, tai valdžia nėra tokie „žvėrys“; kai kuriems mūsų egzodo dailininkams galima susirašinėti su Lionginu Šepečiu ir pan.).

Donata Mitaitė: Gal šiuo atveju Meškauskas ir stiprino sovietinės valdžios įvaizdį, bet viskas vėlgi nevienprasmiska: dėl vienokių ar kitokių priežasčių besiplečiantys kontaktai su užsieniu tą valdžią silpnino, juk būtent ėjimu į Lietuvą rėmėsi ir santariečiai. Šiandien sakoma, kad jokios totalitarinės valstybės neturi būti izoliuotos, nes nuo to situacija jose tik blogės. Aišku, nebūtinai bendravimas su Lietuva turi prasidėti nuo Šepečio...

Dalia Satkauskytė: Pasipriešinimo–prisitaikymo schema yra ganėtinai banali, tinkanti tik postalinistiniu laikotarpiu (kai vyko teroras ir t.t.) arba svarstyta tik pačiam bendriausiam lygmeny (pavyzdžiui, kodėl Lietuvoje disidentizmas buvo mažesnis nei kitur). Tačiau vėlesniam procesui reikia ieškoti kitų prieigų.

Jūratė Sprindytė: Ne tik sovietinėje, bet apskritai bet kurioje visuomenėje žmogui tenka prisitaikyti. Tik tyrinėjant svarbu nepamiršti, kad gyvenimas visada yra aukščiau už ideologiją.

Dalia Satkauskytė: Tzvetanas Todorovas, analizuodamas įvairių totalitarinių visuomenių patirtį, svarstė du modelius – atviro pasipriešinimo (kai visi žūna) ir siekiančio išlikti, išsaugoti būsimoms kartoms. Nė vieno nelaikė vertingesniu.

Algis Kalėda: Tęsiant sankabą su Todorovu – sovietmečio, totalitarizmo kultūros tyrimas negali būti kompetentingas, jei neminima tos epochos intelektualų liudininkų (pavyzdžiui, Czesławo Miłoszo *Pavergeto proto*, 1953, ar Victorio Klempererio *LTI – Lingua Tertii Imperii*, 1947) analitine kalba aprašytų mechanizmų. Būtent jie iš „vidaus“, savo gyvenimu yra patyrę gundymo-prievartavimo būdus, parodo jų genezę nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio su visa simbolika, atributika, ikonomis. O kur Oswaldas Spengleris, José Ortega y Gassetas ir apskritai visas conceptualusis anos ideologijos refleksijų pamatas? Knygoje pasigedau gilesnės „prisitaikymo“ analizės. Be jos lieka paviršinės schemos: juk ne Antanas Sniečkus su savo bendrais kūrė tą atmosferą, kurioje buvo laužomi žmonės (arba it kaliniai priversti prisitaikyti prie Balio Sruogos aprašytų sąlygų). Neseniai žiūrėjau Hollywoodo pastatytą filmą „Daktaras Živago“ – ant sovietmečio juokingai uždedamos klišės. Todėl įdomiau skaityti tą laiką išgyvenusių žmonių tekstus, pavyzdžiui, Vytauto Kubiliaus dienoraščius ar Juozo Glinskio prisiminimus. Bandymas žmones surašyti į partijos pusherjus, Stalino kovos demonus istoriją estetizuoja, bet prašauna pro šikšnelę (nuostabi Stanisławo Lemo knyga staiga perkeliama į konkrečią tikrovę, o ten juk visiškai kas kita, rašytojas kalba apie universalius modelius, kur sovietizmas – tik vienas iš variantų). Sovietmetį reikėtų skaityti ir analizuoti lanksčiau, aprašyti skvarbesniais ir jautresniais instrumentais.

Donata Mitaitė: 1991-ųjų rugsėjį (tais metais Lietuva išgyveno sausio 13-ąją, rugpjūtį kilusį pučą, kuris galėjo užbraukti visas mūsų viltis) Prahoje klausiau vieno iš Putinaitės autoritetų Boriso Groysso paskaitos. Atvykęs iš ramaus Kelno (kiek žinau, būtent šiame Vokietijos mieste jis tuo metu gyveno), Groysas pasakė, kad perestroika buvo grandiozinis šou. Klausytojai buvo suvažiavę iš įvairiausių Europos šalių, gal kai kam ta jo frazė ir nekliuvo, tačiau pirmoji mano reakcija – paleisti į lektorių kokį nors kietą daiktą. Juk mums perstroika buvo vilčių, planų, baimės ir, deja, pralieto kraujo bei prarastų gyvybių laikas. Aišku, Groysas nenorėjo pasakyti nieko blogo, turbūt jis tiesiog manė suradęs gražią, netikėtą frazę. Putinaitės knygoje irgi esama tiesiog efektingų formuluočių, tačiau jas skaitant nuolat į galvą lenda jų neatitinkančios tikrovės detalės. Tarkim, tikriausiai porevoliucinėje Rusijoje, o ir sovietmečio pradžios Lietuvoje, klubai-skaityklos ar kultūros namai buvo sumanyti būtent kaip ideologinio poveikio liaudžiai židiniai. Tačiau vėlesnė realybė įvairesnė, pro totalitarinį gaubtą

gyvenimas, kartais, aišku, silpnas, geibus, iškrypęs, prasimušdavo kaip pro asfaltą žolė. Partijos ideologai turėjo savo planų, o aš 8-ojo dešimtmečio pabaigoje kaimo kultūros namuose žiūrėjau Michelangelo Antonioni filmą „Profesija: reporteris“ (įsiminiau, nes po to ieškojau kokių nors žinių apie režisierių). Aišku, ten vykdavo revoliucijos metinių minėjimai, bet ir kaimo mokyklos šventės ir t.t. Būtent tos gyvenimo įvairovės arba aiškaus apsibrėžimo, kokio laikotarpio, kokia medžiaga ir kodėl autorė remiasi, knygoje ir stinga. Schemos pritaikomos lengvai: antai pasakius, kad analizuojami tekstai yra kultūrinės ir moralinės visuomenės savivokos išraiška, toliau nagrinėjami pirmųjų sovietinių metų Liudo Giros eilėraščiai. Bet gi kokia ten savivoka! Tie tekstai yra absoliutūs simuliakrai, neturintys nieko bendra nei su tikrove, nei tuo labiau su visuomenės savivoka. Drįsčiau teigti – netgi su paties Liudo Giros, kuris tiesiog mikliai prisitaikė prie politinės konjunktūros, savivoka. Pasakiau ir pati išsigandau savo kategoriškumo. Gal kokios nors grupės prosovietiška nusiteikusių žmonių savivoką tie Giros tekstai ir atspindėjo, bet kas ką realaus apie tai žino?.. Norint suprasti to laiko visuomenės savivoką, turbūt reikėtų tyrinėti kito tipo tekstus. Man pastaruoju metu kur kas įdomiau, kad kai kuriuos sovietmečio kūrinius žmogus, neturintis išankstinio noro demaskuoti, gali suprasti visai kitaip. Be abejo, įmanoma Justino Marcinkevičiaus kūrybą traktuoti taip, kaip tai daroma Putinaitės knygoje ir kaip jau ne kartą pastaraisiais metais ji buvo traktuota. O jaunam kompozitoriui Linui Rimšai Justino Marcinkevičiaus sovietinių laikų eilėraštis, kurį jis įjungė į muzikinį projektą „Intymumas“, skamba kaip lietuviškas dzenas³. Kitokio perskaitymo galimybė, be kita ko, rodo neblogą poezijos kokybę.

Rimantas Kmita: Putinaitės knyga dar kartą parodo, kaip sovietmetis lengvai prisitraukia tokias metaforas, simbolius kaip Prometėjas, utopija, pagal religinius principus konstruojama visuomenė ir pan. Tai gražiai veikia ir galima prirašyti daug studijų. Savo disertacijoje⁴ irgi pasirinkau fabriko metaforą, nors stengiausi ją kiek įmanoma sukonkretinti, kuo tvirčiau paremti empirika. Nors toks conceptualizavimas yra patogus efektingai aptarti sovietmetį, bet reikėtų surinkti daugiau faktų, juos patikrinti (dar galim apklausti gyvus to laiko autorius, vei-

3 „Intymiausia, ką galėjau pasakyti“: Po projekto „Intymumas“ premjeros su kompozitorium Linu Rimša kalbasi Daiva Tamošaitytė, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 7–8, p. 30.

4 Rimantas Kmita, „Poezijos modernėjimas totalitarinės tvarkos rėmuose: XX a. 7–9 dešimtmečiai“: Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2008.

kėjus). Parašius disertaciją pagal fabriko modelį, man pasidarė ilgu kultūrinės istorinės mokyklos pagrindu. Hannah Arendt, lygindama XX a. totalitarizmus, yra pastebėjusi svarbų momentą: komunistinis sąmoningai falsifikavo, painiojo faktus, skaičiai skirtinguose dokumentuose apie tą patį faktą neatitinka, prieštarauja, o nacistinio režimo dokumentai buvo gana tvarkingi. Tad gal iš čia kyla trauka sovietmetį aptarti metaforomis, simboliais, modeliais, kai empirika, faktai yra sunkiai surenkami ir patikrinami. Modelio kūrimas lyg ir turėtų sukurti distanciją, padėti išvengti emocinio vertinimo, tačiau Putinaitės pasirinktas modelis yra pernelyg bendras. Kai apibendrinami kalbama apie ilgą laikotarpį (nuo sovietmečio pradžios iki mūsų dienų), sąvokos *sovietmetis* ar *sovietinis žmogus* man yra visiškai neaiškios, nes vieną ar kitą teiginį patraukus dešimtmečiu pirmyn ar atgal, jis nebegalioja. Knygoje, beje, yra labai mažai datų. Kategorišku stiliumi (pavyzdžiui, „sovietinis individas pasididžiavimą savimi galėjo išgyventi vien savo valią pritaikęs prie valstybės galios“, p. 32) nuolat daromi dideli apibendrinimai. Kvalifikuotai atrodo autorės pastraipos apie individą Kanto kontekste, tačiau sąsajos su sovietmečiu jau neįtikina, tarkim, Kanto

moralinių svarstymų taškas buvo žmogus ir jam rūpintis klausimas „Ką aš privalau daryti?“. Klausimas, kokia turėtų būti visuomenė ir ką reikėtų daryti, kad ji tokia taptų, Kantui buvo antrinis. Sovietinė pasaulėžiūra šiuos dalykus apvertė aukštyn kojom, kaip nereikšmingą atmesdama žmonėms įprastą gyvenimo praktiką ir siekdama sukurti „naujus“ ryšius bei visuomenę išskeldama kaip daug svarbesnę už individą. (p. 30)

Teoriškai lyg ir taip, tačiau perskaičius šį samprotavimą kažkodėl pirmas dalykas, šaunantis galvon, yra Vlodo Šimkaus eilėraštis pavadinimu „Ką daryti?“:

Nelabai tvirtų, matyt, jau kojų,
 Nelabai, matyt, aukštų dorybių,
 Graibstė jis praeiviams už rankovių,
 „Ką, daryti, – sako, – ką daryti?“

Bandoma rašyti lyg teoriškai, „kaip turėjo būti“, kaip sovietinė valdžia projektavo, tarsi ta projekcija būtų automatiškai perėjusi žmonėms į galvas ir jie taip iš tikrųjų būtų elgęsi ir galvoję. Kai savo disertacijos projektą pristatinėjau

Vokietijoje (beje, Rytų Vokietijoje), profesoriai sakė: „Ne, ne, negalėjo ten būti jokio modernizmo, avangardizmo; buvo cenzūra, buvo partinė kontrolė, ir nieko tu čia neparašysi.“ Atrodo logiška – taip ir turėjo būti, tačiau mechanizmas neveikė. Tad keista, kodėl Putinaitė, pažindama realiai buvusią situaciją, taip lengvai perima svetimias schemas. Rezultatas skylėtas, sovietmečio kontūras išplaukęs: maištas veda į prisitaikymą, patriotinė retorika tėra emocinės ekstazės ir valdžiai negresia, „kažkaip“ atsitinka nepriklausomybė, o paskui vėl tęsiasi pototalitarinė būseną.

Knygoje cituojama keletas vokiečių tyrinėtojų, tačiau Vokietijoje atlikta begalė įvairių darbų apie komunizmą, socrealizmą, pradėtų dar 7-ajame dešimtmetyje. Yra puikių studijų, kurios sklandžiai suderina teoriją ir empiriką, kuomet 100 puslapių skirta metodikai ir dar 300–400 konkrečių rašytojų ar slaptų protokolų analizei. Tokie darbai labiausiai įtikina.

Algis Kalėda: Tačiau knygos patosas aiškus ir labai teigiamas – sprogdinti mitus apie buvusią gerovę. Nors tyrimas ne iki galo atliktas (trūksta antrojo – pasipriešinimo – sando, nėra pagrindžio ir pan.), bet intencija palaikytina.

Rimantas Kmita: Be abejo, gerai, kad tokie tyrimai daromi, išbandomi įvairūs modeliai, atsiskleidžia tam tikri rezultatai, schemų trūkumai ir pavojai. Pavyzdžiui, dar būtų galima ilgai dirbti aiškinantis subtilų momentą: koks buvo santykis tarp valdžios reikalauto prisitaikymo (t.y. koks buvo tas teorinis pavyzdis sovietinis žmogus) ir realaus prisitaikymo.

Dalia Satkauskytė: Kritinis patosas yra graži intencija, bet vien jo neužtenka. Į totalitarizmą nukreipta kritika yra esminė prielaida, juk niekas nesakys, kad totalitarizmas yra gėris; tai bazė, su kuria visi sutinkam. Bet toliau su ta kritine prielaida tyrinėtina, kaip konkrečiai totalitarizmas veikia visais pavidalais. Senas Rimvydo Šilbajorio straipsnis, kuriame Antano Venclovos poetika palyginta su vokiečių poeto kūryba ir atskleista, kaip skirtingos visuomenės išnaudoja jambą, chorėją ir pan., atrodo daug efektyvesnė totalitarizmo kritika.

Loreta Jakonytė: Visi pritariam kritiškam sovietmečio tyrinėjimui, tačiau kritiškumas turi būti analitiškas. Nors Putinaitės knygoje esama įdomių išvalgų, tačiau analizė yra nepakankamai korektiška, bent jau literatūros, apie kurią daug

rašoma, atžvilgiu. Nekorektiška pradėdant elementariausiu – šaltinių – lygmeniu: regis, vos iš dešimties poezijos ir prozos knygų (ir dar to paties tipo) daromi epochiniai apibendrinimai. Palaikytina perspektyvi autorės nuostata literatūrą panardinti į to meto politinę, socialinę terpę, tačiau tyrimo tikslumo ir sąžiningumo dėlei būtina matyti tekstų, menininkų laikysenų visumą ir įvairovę. Knygoje literatūrai ir rašytojams suteiktas vienintelis vaidmuo – sovietinės ideologijos kūrėjų ar retransliuotojų. Net neginčijant autorės pasirinkto vertybinio skaidymo, prieitomis išvodomis sunku iki galo patikėti vien dėl nepakankamo argumentavimo. Humanitarai mėgsta žodį *modelis*, bet pamiršta, kad mokslininkai, kurie iš tiesų modeliuoja, remiasi didžiule duomenų intimi. Hipotezės neturi užgožti šaltinių. Beje, prisimenant Donatos pastabą apie galimas skirtingas tų pačių tekstų interpretacijas ir galvojant apie tolesnius sovietmečio literatūros tyrimus, pasakytina, kad beveik visiškai nenagrinėta anuometinė „interpretacinė bendruomenė“. Atsivertus Liudos Giros eilėraščių spekuliuojama įsivaizdavimais apie jo adresato savivoką, tačiau nuodugnių, pagrįstų tyrimų apie sovietmečio skaitytojus (jų skonį, reakcijas ir t.t.) dar nėra.

Dalia Marcinkevičienė: Nė vienas sovietmečio tyrimas (lietuvių ar užsienio kalba) nėra parašytas be vertybinio požiūrio į laikotarpį. Jo neįmanoma išvengti, o jis lemia faktų atranką. Visų faktų vis tiek negalėsime paimti, pasirinksim tuos, kurie atitiks mūsų vertybinį požiūrį. Pavyzdžiui, nagrinėjantys rezistenciją mato tik vienos rūšies faktus. Tarkim, į labai įdomius istoriko Arūno Streikaus darbus nepatenka tokie šaltiniai kaip Šepečio atsiminimai, nes nomenklatūrinių memuarai jam atrodo neverti analizės. Rusai sovietmečio istoriją rašo kitaip nusiteikę – esą viskas buvo gerai, ėjom lygia greta su Vakarų Europa, tik vienu žingsniu atsilikdami. Amerikiečiai objektyviai pateikia faktus, bet istoriją aprašo kaip atrakciją. Putinaitė pasirinko kitą metodologinį lauką, mėgino dirbti pagal Zbigniewo Brzezinskio, Hannah'os Arendt tradiciją, pateikti modelį, pagal kurį sovietmetis vienareikšmiškai yra blogio imperija. Todėl Putinaitės knyga nepriimtina tiems, kurie priklauso kitai tyrimų tradicijai. Niekada neparašysim sovietmečio istorijos, kuri atitiktų visus skirtingus vertybinius požiūrius. 1992 m. pasirodė Alfredo Ericho Senno knyga *Bundanti Lietuva* apie Atgimimą, kurios autorius tuomet buvo Arendt pozicijoje: čia gyvena nieko negalintys žmonės, revoliucija įvyko tik pastūmėta Maskvos; leidinyje beveik nėra pavardžių, tarsi tuščioje vietoje vyko politika tarp Rusijos ir Amerikos.

Staiga 1995 m. Sennas parašo kitą knygą *Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje* iš visiškai pasikeitusios pozicijos – Lietuva lyg Jeanne d’Arc, visos pavardės, lietuvių kova ir t.t.

Donata Mitaitė: Neneigiu vertybinio požiūrio, tik sakau, kad tikrovė buvo įvairesnė nei kartais teigiama sovietmečio studijose. Tyrinėkim Salomėjos Nėries „Poemą apie Staliną“, bet nedarykim išvadų apie poetę iš vieno teksto, skaitykim ir kitus eilėraščius. Be to, laikotarpio vaizdas objektyviau atsiskleisų, jei nueitume į archyvus, analizuotume dokumentus.

Dalia Marcinkevičienė: Tačiau šiuo metu tokių tyrimų nėra, turim pjūvius: „rezistencija – prisitaikymas“, „sovietmetis kaip blogio imperija“, „sovietmetis lyg ir ne okupacija“ ir kitus tyrimų pjūvius. Šiuo metu tenka apsispręsti, bendro vaizdo sukurti neįmanoma. Putinaitės knyga pasako be galo svarbių dalykų, pavyzdžiui, kad tarybiniam žmogui buvo mėginama užkirsti praeitį, nepalikti jo dabartyje ir net nenukreipti į ateitį (nes vos pasiekusį ateitį jį orientuodavo į kitą ateitį).

Imelda Vedrickaitė: Kol komunistinis režimas nėra pripažintas nusikaltimu žmoniškai, tol šitokio pobūdžio tekstai reikalingi, nes veikia kaip dalis įsivaizduojamo kompensacinio mechanizmo. Jau vien tai pateisina jų buvimą. Džiaugiuosi išgirdusi žodį *faktas*. Ne *tiesa* ar *istorinės tiesos*, o *faktas*. Manau, kad knygoje susikerta keletas kalbėsenų. Tai filosofės, politikės ir istorikės pasakojimai. Kadangi knygos autorė nesiremia faktais, istorikės žvilgsnį laikyčiau nesėkmingu. Autorė nesupriešina fakto su simbolinėmis tekstų ir realių istorinių asmenybių auromis. O politikės žvilgsnį laikau kapituliuojančiu. Ji pretenduoja į reiklų objektyvų bylojimą, kurio šaltinis yra kažkur *anapus* (galbūt Vokietijoje, kuriai neprilygsta Lietuva). Putinaitės knygoje yra du slenksčiai, už kurių galėtų prasidėti įdomus intelektualinis nuotykis. Tai pažadas kalbėti ne apie totalitarizmo prigimtį apskritai, o apie tai, kas yra būdinga būtent sovietiniam režimui. Deja, pažadas liko netesėtas. Antrą didelį skaitytojo literato lūkestį autorė atšaukė, vos jį paminėjus. Jos įsitikinimu, analizuoti literatūros kūrinio tiesos ir vertės santykį – per sudėtinga. Šioje knygoje autorė pasitenkino tik fabulų perpasakojimu, kad iliustruotų pasirinktas schemas. Putinaitė analizuoja ne melą, kuris visuomet „atsimena“ *tiesos* ar *tiesų* atskaitą, o sovietinę demagogiją. Demagogija skleidžia tik įtikinančios prasmės regimybę, ji atrodo logiška. Kaip tik todėl

prasmės imitacija lengvai įklampina apie ją logiškai samprotaujančius, bet nesiremiančius faktais analitikus. Diskusijoje pasigendu pačios autorės. Situacija primena „raudoną kilimą“.

Gintarė Bernotienė: Pritardama Imeldai Putinaitės knygą laikau reikalingu mėginimu įtvirtinti vertybinę takoskyrą kalbant apie sovietmetį ir minėtus nusi-kaltimus. Kolaborantai neturėtų jaustis ar būti laikomi herojais, kaip neatsargiai vertinant tai atsitiko naujame Lietuvos pasipriešinimo kovoms simpatizuojančio švedo Jono Ohmano filme „Smogikai“. Grįždama prie knygos, prie teksto plėto-tės, tarčiau, kad rekonstrukciniai sovietmečio kultūros aprašymai turėtų vengti supaprastinimo, nepagrįsto kai kurių tendencijų išdidinimo, turėtų atsakingiau komentuoti prieštaravimus.

Virginijus Gasiliūnas: Esam neįvertinę vienos problemos – kai Vytautas Kubi-lius pasakė, kad yra viena lietuvių literatūra, *Lietuvių literatūros enciklopedijoje* nebeliko egzodo literatūros, bet atsirado dvi paralelinės: yra lietuvių literatūra, lietuvių rezistencinė literatūra ir lietuvių tremties literatūra. Sovietmečiu buvo žmonių, kurie skaitė ir platino Broniaus Krivicko satyras, tačiau neskaitė Liudo Giros, o juk jie buvo legalūs prisiregistravę Sovietų Lietuvos gyventojai, t.y. tie prisitaikėliai, kurie kam atėjus tą kūrybą įmesdavo į ugnį, o lentynoje laikydavo iš MTS bibliotekėlės parsineštas knygas. Nežinau, kaip tą suderinti. Matyt, te-galima kalbėti apie dalies kilmininką – dalį tiesos, dalį savivokos ir t.t. Tyrinėti konkrečių žmonių likimus, pavyzdžiui, brolių Miškinių. Ar Motiejus Miškinis vadintinas prisitaikėliu, jei, būdamas rusų kalbos ir literatūros specialistas, bet nenorėdamas šnekėti to, ko nenori, tapo prancūzų kalbos mokytoju? Lyg ir pri-sitaikė, jo neišvežė. Brolių Antaną išvežė, bet brolis grįžęs atgiedojo. Yra žmonių istorijos, jų vingius sunku išvelgti ir užfiksuoti, juolab suvokti, kodėl buvo žengtas vienas ar kitas žingsnis.

Elena Baliutytė: *Nenutrūkusi styga* žadina produktyvias diskusijas apie būsimus tyrinėjimus. Norėčiau priminti, kad Putinaitė į praeitį žvelgia iš šios dienos in-teresų, prikiša sovietmečiui, kad neugdė valingo, iniciatyvaus žmogaus. Tuo po-žiūriu knygoje ji išlaikė savo modelio nuoseklumą. Paskutiniame skyriuje autorė pati sako, kad būtų neproduktyvu ieškoti kriterijų, pagal kuriuos bandytume nustatyti, ar konkretus žmogus sovietmečiu buvo besipriešinanti asmenybė. Jai

nebuvo svarbu konkretus žmogus, schema buvo vardan pačios schemos. Tarpais, ypač kai „pamirštam“ praleistą empirikos sluoksnį, ji tikrai veikia, yra logiška bei įtaigi. Galiausiai autorė rašo, kad pagrindinis kelias mėginant išpajinti pasipriešinimo ir prisitaikymo dilemą yra suvokti konkrečių situacijų sudėtingumą. Šios knygos atveju autorės tikslas buvo kitas.